

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOSRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
ZAGREB, VELJAČA 1962. GODIŠTE X

O REDU RIJEČI SA SINTAKTIČKOG I STILISTIČKOG GLEDIŠTA

Ljudevit Jonke

1. — U svojem naučnom i nastavničkom radu nedavno preminuli prof. Stjepan Ivšić s osobitom je ljubavlju raspravljao sintaktička pitanja, pa među njima i problematiku reda riječi u hrvatskosrpskom jeziku. Što je koje pitanje od drugih učenjaka bilo manje obrađeno, to se on više njime bavio i nastojao otkriti prikrivenu zakonitost. Doduše, za red riječi u hrvatskosrpskom jeziku ne može se reći da nije proučavan: već 1898. objavio je u 53. knjizi Glasa Srpske kraljevske akademije prof. Pera Đorđević raspravu »O redu reči u srpskom jeziku«, god. 1899. i 1931. posvetio mu je priličnu pažnju i prof. Tomo Maretić u »Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika«, a i njemački učenjak prof. Erich Berneker u svojoj habilitacionoj radnji, koja je god. 1900. izašla u Berlinu pod naslovom »Die Wortfolge in den slavischen Sprachen«, prilično govori i o redu riječi u hrvatskosrpskom jeziku. Ipak svi ti učenjaci, povodeći se za glasovitim indoevropskim sintaktičarom Bertholdom Delbrückom, rješavaju osnovna lingvistička pitanja u vezi s redom riječi, pokazuju najčešće kakav je historijski razvoj toga problema i daju prikaz redovne slike te problematike u današnjem književnom jeziku. Prema tome, premda je sva ta literatura prilično iscrpna, ona je u osnovi odgovorila na lingvistička i sintaktička pitanja, što je bilo neophodno potrebno, ali je stilistička pitanja dospjela samo dodirnuti. Odatle dakako potječu i nepotpunosti rješenja, pa i kontradiktornosti u zaključcima pojedinih istraživača. U tom je dakle ostalo dovoljno posla za kasnije istraživače.

Stilistički je osvjetlio jedan problem iz reda riječi prof. Stjepan Ivšić u raspravi »Nešto o jeziku u našoj versifikaciji«, koja je izašla g. 1952. u

»Jeziku«, časopisu za kulturu hrvatskoga književnog jezika, što ga je te godine pokrenulo Hrvatsko filološko društvo u Zagrebu. U toj je raspravi prof. Ivšić pokazao da u *poeziji* postoji za položaj enklitike u rečenici znatno veća sloboda nego u proznom tekstu. Po primjerima, koje je on naveo u dovoljnoj mjeri, vidi se kako se i u naših najboljih versifikatora dosta često može naći rastavljanje enklitike kojom drugom neenklitičkom riječju od riječi kojoj enklitika pripada. Tako čitamo npr. u S. S. Kranjčevića: *Teso* ga pomalo cijeli narod *je* čovječanski; u V. Nazora: Ti ćeš *odmorit* na zdencu *se* tome; u T. Maretića: On bi utro suze i s glave *uklonio* plašt *bi*; u K. Raca: *Povedi* kući *me!* U Nazora čak enklitika, probijajući se na normalno drugo mjesto u rečenici, rastavlja i prijedložki izraz koji je inače nerastavljiv: Iznad *se* svetoga grada motaju oblaci. Prof. Ivšić naziva ta odstupanja samovoljnima jer su u osnovi protivna današnjoj jezičnoj normi, pa ih i sam praktički, u redigiranju Maretićeva prijevoda »Ilijade« i »Odi-seje«, svodi na što manju mjeru. Tako od Maretićeva teksta »Ali ga u ruke Feb Apolon uze i *zavi* tamnom *ga* maglom...« stvara svoj: »Ali ga u ruke Feb Apolon uze i tamnom maglom *ga zavi*...« I dosljedno tome, u zaključku svojeg razlaganja prof. Ivšić savjetuje da bi se valjalo kloniti »neprirodnog namještaja« enklitike, i to baš rastavljanja enklitike od prednjega ortotoničnoga glagolskog oblika premda se ono »može naći i u naših najboljih versifikatora«. Pri tom u prvom redu misli na primjere *bojim zmije se* ili *došao brat je*.

2. — Pišući o redu riječi u V svesku svojih Sintaktičkih ispitivanja (Syntaktische Forschungen, Altindische Syntax, Halle a. S., 1888, str. 15. i 16) Delbrück razlikuje tradicionalan i okazionalan red riječi. Pod tradicionalnim redom riječi razumijeva redovan red riječi, pa za prostu rečenicu prema staroindijskom postavlja za takav red ovih sedam pravila:

1. rečenica počinje subjektom
2. rečenica se završava glagolom
3. ostali dijelovi rečenice stoje u sredini
4. apozicija ide za svojom glavnom riječi
5. atributivni genitiv i pridjev stavljaju se ispred imenice
6. prijedlozi stoje ispred glagola, a iza svojih padeža
7. enklitične riječi, ako nisu neizostavno vezane za određeni dio rečenice, teže da se naslone na njezin početak.

Za okazionalni red riječi Delbrück ističe ovo glavno obilježje: što se koja riječ govorniku čini znatnija, to odlučnije teži prema početku rečenice ili — kako se značaj riječi može poznati po akcentu — koliko se više koja riječ odlikuje tonom, toliko se više primiče početku. Po Delbrückovu mišljenju ovo je okazionalno načelo već bilo gotovo u osnovnom jeziku, dakle u indoevropskom prajeziku.

U spomenutoj raspravi »O redu reči u srpskom jeziku« prof. Đorđević naziva tradicionalni red prvom vrstom reda riječi, a okazionalni drugom vrstom reda riječi, ali ne daje pri tom nijednoj od tih vrsta nikakve prednosti (str. 191). Pa i onih sedam Delbrückovih pravila ispituje na našem jeziku i dolazi za hrvatskosrpski jezik do zaključaka koji se djelomično podudaraju s Delbrückovim zaključcima za staroindijski jezik, ali se djelomično i razilaze s njima. Đorđević razmatra kakav je red riječi u njihovu odnošaju predikativnom (subjekt i predikat), atributivnom (pridjevske riječi prema imenicama), konstruktivnom (predikativne dopune) i kopulativnom (s veznicima, prijedlozima, glagolskim kopulama i zamjenicama). Po njegovim ispitivanjima u odnošaju predikativnom u tradicionalnom redu riječi i u hrvatskosrpskom jeziku običniji je subjekt ispred predikata: *Sunce grije, kiša ide, đavoli se legu*. Ako taj rezultat usporedimo s onim što govori prof. Berneker u svojoj spomenutoj raspravi na str. 37—41. i 154, uočićemo neslaganja. Osobito u zaključnom poglavlju na str. 41. Berneker ističe da u hrvatskosrpskom jeziku od najstarijih vremena do danas znatno preteže položaj glagola na početku rečenice nad položajem glagola u sredini rečenice (iza subjekta koji se pred njim nalazi). Kako je moguće da dva istraživača u isto vrijeme dolaze o istoj materiji do različitih rezultata?

Kad kažem »u isto vrijeme«, tada imam na umu Bernekerov podatak sa VI strane predgovora u kojem govori da je njegova rasprava bila gotova već u studenom 1898, dakle onda kad je Đorđevićeva štampana. Jedna na drugu nije dakle mogla utjecati, nastale su nezavisno. Razlozi spomenutog neslaganja baš su u tome što se prof. Berneker vrlo malo obazire na stilističke elemente, ne uzima dovoljno u obzir raznorodnost tekstova, a ne osvrće se mnogo ni na tradicionalnost i okazionalnost reda riječi. U okazionalnom redu riječi i prof. Đorđević konstatira predikat ispred subjekta: *Bio jedan car pa imao tri sina*. Ako pogledamo materijal na osnovu kojega radi Berneker, vidjet ćemo da su to Miklosicheva »Monumenta serbica« i Karadžićeve, Vrčevićeve i Strohalove narodne pripovijetke. Ako još potanje razmotrimo njegove primjere s predikatom ispred subjekta, npr. *Imao nekakav bogati čovjek jedinka sina* ili *Umre nekakvome kaluđeru majka* i sl., vidjet ćemo da tu preteže okazionalni red riječi nad tradicionalnim zato što su to *pripovjedački* tekstovi. Berneker je proučavao red riječi suviše šablonski ne uzimajući u obzir raznorodnost tekstova, ali u isto vrijeme Đorđević konstatira da predikat dolazi ispred subjekta »u rečenicama egzistencijalnim kojima se počinje kakvo pričanje, jer je pritom težište na zbiivanju i određivanju vremena«.

Kako je velika razlika u redu riječi između dva kvalitativno različita teksta, možemo i sami pokazati analizom gore spomenutog problema na jednom naučnom i jednom umjetničkom tekstu. Uzet ćemo kao primjer jedan

tekst iz Tome Maretića i jedan iz pripovijetke Ivane Brlić-Mažuranićeve. U Maretićevoj »Gramatici« čitamo na str. 388. ovaj tekst:

»Ljudi rečenične dijelove namještaju ponajviše onim redom, kako im dolaze na pamet govoreći ili pišući; *takav je red* u svim navedenim primjerima, i zove se *gramatički*, jer ga *gramatika* našega jezika dopušta (negramatički je *onaj red*, kojega *gramatika* ne dopušta, kako bi na pr. bilo: ove su godine *Srbi* pod svojom vladom celu Srbiju imali). U gramatičkom redu onome, koji govori i piše, *sve* su riječi jednako važne, t. j. *on* ne nastoji, da istakne koji rečenični dio između drugih. Ako li *on* to nastoji te ovu ili onu riječ, ovaj ili onaj rečenični dio meće na osobita mjesta, onda je *to* retorički red riječi. U tom redu *onaj*, koji govori ili piše, stavlja riječi, koje hoće da istakne, na najvažnija mjesta, a najvažnija mjesta u rečenici su *prvo* i *posljednje*.«¹

Već pri samom slušanju ili čitanju razabiremo da tu preteže subjekt ispred predikata, a ako počnemo brojiti, onda imamo 12 slučajeva subjekta ispred predikata prema 3 slučaja predikata ispred subjekta, što daje sasvim drukčiji rezultat od onoga koji je dobio Berneker na temelju analize pripovjedačkog teksta. Ali Bernekerovu će analizu potvrditi umjetnički tekst Ivane Brlićeve, iz jednog odlomka njezine »Šume Striborove«:

»Zašao neki momak u šumu Striborovu, a nije znao, da je ono šuma začarana i da se u njoj svakojaka čuda *zbivaju*. *Zbivala* se u njoj čuda dobra, ali i naopaka — svakome po zaslugi.

Morala je pak ta šuma ostati začarana, dokle god u nju *ne stupi* onaj, kojemu je *miliija* njegova nevolja nego sva sreća ovoga svijeta.

Nasjekao dakle onaj momak drva i sjeo na panj, da počine, jer *bijaše* lijep zimski dan. Ali iz panja *izide* pred njega zmija i stade se umiljavati oko njega. Ono pak *ne bijaše* prava zmija, nego *bijaše* ljudska duša, radi grijeha i zlobe ukleta, a *mogao je* osloboditi samo onaj koji bi se s njom *vjenčao*. *Bljeskala* se zmija kao srebro na suncu i gledala momku upravo u oči.«

U ovom dakle odlomku znatno preteže poredak subjekta ispred predikata, imamo pred sobom 13 slučajeva predikata ispred subjekta prema 2 slučaja subjekta ispred predikata. Dakle baš suprotno nego u odlomku iz Maretićeve »Gramatike«. Pogrešno je dakle izvoditi zaključke samo na analizi tekstova jedne vrste, jer se može doći do jednostranih i nepotpunih zaključaka. Drugačiji je red riječi u znanstvenom, dakle objektivnom tekstu, a drugačiji u pripovjedačkom, subjektivnom tekstu. Potanje ćemo taj problem još kasnije razmotriti.

3. — Đorđević je za hrvatskosrpski jezik došao, kao što rekoah, i do drukčijih rezultata nego Delbrück za staroindijski. Ispitujući spomenuti kon-

¹ Citirano je prema 2. izdanju »Gramatike«.

struktivni odnošaj, tj. odnošaj s predikativnim dopunama, Đorđević je za starije doba jezika o položaju objekta došao do istih rezultata kao i Delbrück, tj. objekt u tradicionalnom redu riječi stoji ispred predikata. Tradicionalan je dakle red riječi *Marko vino pije*, a ne: *Marko pije vino*. To nam potvrđuju poslovice i starije izreke, npr. *Žežen kašu hladi*; *Inat babi dušu gubi*; *Boj ne bije svijetlo oružje, već boj bije srce u junaka*. Pregledajući Karadžićevu zbirku narodnih poslovice Đorđević je utvrdio da od 1090 rečenica s pravim objektom u 635 objekt stoji ispred predikata, a u 455 iza njega. Što su pak tekstovi noviji, sve više ima novijeg reda, po kojem objekt dolazi iza predikata, tako da već u Karadžićevim i Daničićevim tekstovima 19. stoljeća dolaze podjednako i jedan i drugi red. Na temelju toga Đorđević s pravom zaključuje da je u starije doba bio redovan red riječi s objektom ispred predikata, a danas da je redovno i jedno i drugo: i predikat ispred objekta i objekt ispred predikata. Koji je od njih ipak okazionalan, o tome danas odlučuje rečenični akcent koji je uopće vrlo važan faktor za isticanje pojedinih dijelova rečenice. Okazionalan je npr. u rečenici: *Bolje ti je izgubiti glavu nego svoju ogriješiti dušu*. Isto tako: *Kad se sinovac ženjaše, strica ne pitaše, a kad se raženjaše, i strinu pripitivaše*.

Jasno je dakle i to da pri prosuđivanju problematike reda riječi u jednom jeziku treba gledati i na vrijeme iz kojega potječe koji tekst, jer se i tu norma može u toku vremena izmijeniti. Na toj osnovi možemo dati korisnih korektura i nekim Maretićevim opažanjima u »Gramatici«. Analizirajući Karadžićevu i Daničićevu originalnu i prevedenu prozu, dakle prozu s polovine prošloga stoljeća, Maretić u »Gramatici« na str. 389. i d. ističe kako prisvojne zamjenice i pridjevi »stoje često« iza imenica koje označuju, za razliku od drugih pridjeva i pokretnih riječi u kojih je postpozitivan položaj rijedak. Tako sam Karadžić piše u svom »Srpskom rječniku«: *Vukodlak davi ljude i pije krv njihovu*; *U jezeru skadarskome kraj brijega crnogorskoga*; *Nijesu se smjeli miješati u upravljanje narodno*. I za položaje dvaju ili triju pridjeva ispred imenice Maretić ističe postpozitivnost prisvojnoga pridjeva govoreći da prisvojni pridjev (i zamjenica) »rado stoje« iza imenice. npr. današnji popovi *naši* stide se; kako bi bilo važno za ostale sve narode *slavenske*.

Ali ako taj red riječi usporedimo s redom riječi novijih hrvatskih i srpskih pisaca, npr. Šimunovića, Krleža, Kolara, Lazarevića, Rankovića i dr., vidjet ćemo da taj Karadžićev i Daničićev postpozitivni položaj prisvojnih pridjeva i zamjenica sve više iščezava. Analizirao sam tekstove spomenutih pisaca i došao do zaključka da u njima taj postpozitivni položaj prisvojne zamjenice i pridjeva treba upravo da tražimo po tekstu, dok se obrnuti položaj nalazi lako na svakoj strani teksta. Evo nekoliko primjera iz Dinka Šimunovića, dobrog štokavskog pisca s početka 20. stoljeća, iz njegove pripovijetke »Kukavica«: »Tako je lijepa ova hladovina i težak miris ora-

hova lišća, pa umalo ne zaspah. Ali kad me pitaš, pripovjedit ću ti sve o *mome* čudnom dolasku u ovaj starodrevni manastir . . . Iguman Tanasije donese me na *svom* krilu . . . Kako sam bio sin mlinara, *turskoga* kmeta . . . i ja sam nešto vidio i čuo za dugoga *svoga vijeka* . . . ne vjeruju, što nije pisano u toj *njihovoj* *đačkoj* *istoriji* . . . koji može zasvijetliti i u tminu *moga* djetinjstva.« Na prvoj strani toga nasumce odabranoga teksta, koji citiram prema Minervinu izdanju »Moderni hrvatski pripovjedači« iz 1934, eto dakle *sedam* primjera prisvojne zamjenice i pridjeva ispred imenice, a samo *jedan* primjer na toj istoj strani za postpozitivni položaj, i to ovaj: »pa sve otada služim narodu *u slavu božju*«. A taj primjer *slava božja* ide među preuzete, stalne, klišeizirane izričaje kao što su *život vječni, vrata paklena* i sl. Da ne duljim, spomenut ću još samo potvrdu iz »Gorskoga cara«, romana štokavskog pisca Svetolika Rankovića iz druge polovine 19. stoljeća. Uzet ćemo u razmatranje početak XV glave toga romana u izdanju Jugoslavenske knjige, Beograd 1950, i to opet čitavu, nasumce odabranu stranu 107. Na njoj čitamo primjere: pred *klenovičkom* sudnicom, preko *njegove* glave, pogledi na *njegov* život, gledao je na ceo *svoj* rad, *nebesno* plavetnilo *jesenjih* dana, sa *svojim* željama, *svoj* položaj, *svome* drugu, *svojim* zahtevima i uslugama, beskrajnu mrežu *svojih* zamaka, sa *državnom* ucenom, dakle 12 primjera s prisvojnim zamjenicama i pridjevima ispred imenice, a *nijedan* s postpozitivnim položajem takve zamjenice ili pridjeva.

Ako dakle utvrđujemo normu suvremenoga hrvatskosrpskoga književnog jezika s obzirom na taj problem, tada treba da polazimo od suvremenih, novijih pisaca, jer oni daju završni razvojni stupanj u tom pogledu.

Maretić je u svojim izlaganjima neprimjetno pao u tu pogrešku da utvrđujući normu za red riječi u tom pitanju ne uzima u obzir raznorodnost tekstova. Sasvim je jasno da će se u zanosnim umjetničkim tekstovima, kao što su Stari i Novi zavjet, nalaziti mnogo primjera s postpozitivnim položajem prisvojne zamjenice i pridjeva, npr. Nijesi najmanji u državi *Judinoj*, Duh *Gospodnji* dođe na poslanike *Saulove* i sl. Takvi zanosni tekstovi imaju osobit, gotovo pjesnički poredak riječi, i oni se ne mogu uzimati u obzir za normu redovnog jezičnog izraza. Takvo miješanje raznorodnih tekstova glavna je slabost Maretićeva istraživačkog postupka u ovoj problematici.

4. — Osobito je vrijedna Maretićeva konstatacija da »najvažnija riječ u rečenici ne mora stajati ni na prvom ni na posljednjem mjestu, već može da bude i na kojem drugom, a onda joj se važnost ističe osobitim akcentom, koji obuzima čitavu onu riječ i koji je svakome poznat, ali se ne da lako opisati« (str. 388). Odatle on, dakako, zaključuje da se za retorički red riječi (Delbrückov okazionalni) ne mogu ni postaviti stalna pravila. Ipak

istraživači novijega vremena pronalaze i ovdje zakonitost, pa prema tome i pravilnost ili nepravilnost, ali o tome ću govoriti u idućoj glavi.

Ipak, kada uzmemo u obzir ovu osobitu važnost rečeničnog akcenta, onda i naša naglašavana sloboda u redu riječi postaje u izvjesnom smislu relativna. Mi doduše možemo koju rečenicu sa subjektom, predikatom i objektom varirati u 6 poredaka, a ako još dodamo poseban upitni rečenični akcent, onda imamo pred sobom 12 varijanata, ali ne identičnih po značenju. Ako ogledamo samo rečenice *Ivan piše pismo* i *Pismo Ivan piše*, zapazit ćemo već u vezi s tzv. rečeničnim akcentom da nam prva rečenica daje običan, uravnotežen, neuzbuđen iskaz o radnji koja se zbiva u sadašnjosti, a druga nam već rečenica kazuje nešto drugo, tj. da Ivan piše pismo, a ne, recimo, zadaću. Tako bismo mogli dokazivati i varijante u značenju rečenica *Ivan pismo piše*, *Pismo piše Ivan*, *Piše Ivan pismo*, *Piše pismo Ivan*. Različan poredak riječi s različnim rečeničnim akcentom daje i različno značenje. Prema tome dakle ni poredak riječi nije rezultat samovoljnog odabiranja.

Želio bih ovdje spomenuti još jednu tananiju razliku koja nema semantičko, nego sasvim stilističko značenje. Mislim pri tom na sklonost enklitike da se probije na drugo mjesto u rečenici. Ta je sklonost, kao što već znamo prema Delbrücku, naslijeđena još iz prajezika, a značajna je osobina naših novoštokavskih govora, pa je nalazimo u djelima i hrvatskih i srpskih pisaca. Tako npr. čitamo u V. Nazora: Takve *me* uspomene vežu i sada s gradićem, gdje *sam se* rodio; Neki *je* čovjek stajao poda mnom. U M. Krleže čitamo: Crni *se* zemljokoci dizali od granata lijevo i desno. U S. Rankovića: Najveća *je* gomila naroda kraj puta. I napokon u L. Lazarevića: Drugi *su* svi bili zaneti u nekakav razgovor. (Ove i dalje primjere citiram iz spomenutih izdanja Minerve i Jugoslovenske knjige). Svagdje ovdje enklitika razbija sintaktičku vezu atributa i imenice, koji zajednički čine subjekt, dakle najvažniji dio rečenice.

Ali ipak ta težnja enklitike prema drugom mjestu u rečenici nije ni u novoštokavskom općenita. Maretić je u t. 442. b svoje »Gramatike« pokazao kako je i pored te težnje za drugim mjestom položaj enklitike u hrvatskosrpskom dosta slobodan. Uz netom spomenute primjere s enklitikom na drugom mjestu u rečenici nas bi u prvom redu zanimala druga varijanta, tj. položaj enklitike iza glagola u rečenici. Pored spomenutog reda riječi »Neki je čovjek stajao poda mnom« vrlo je čest i red riječi »Neki čovjek stajao je poda mnom«. Postavlja se pitanje kad ćemo upotrijebiti prvi, a kada drugi red riječi ove rečenice, a i to: nije li možda sasvim svejedno i samo stvar ukusa da odaberemo jedno ili drugo. Može se reći da smo čak i svjedoci činjenice da lektori pretpostavljaju i provode u lektoriranju teksta jedan ili drugi način, već prema ličnom opredjeljenju. Odgovor nam na to pitanje mogu dati u prvom redu tekstovi dobrih pisaca. Pri čitanju

spomenutih novijih hrvatskih i srpskih pisaca zapazio sam da se drugi način, tj. enklitika iza glagola pojavljuje vrlo često u počecima pripovijedaka, romana, njihovih većih ili manjih poglavlja. Tako npr. prvo poglavlje Krležine »Bitke kod Bistrice Lesne« započinje ovako: »Ova historija jednoga detalja kod Bistrice Lesne *napisana je* u počast pokojnoga gospodina desetnika Peseka Mate i sedmorice mrtvih domobrana drugoga bataljona druge satnije, i to: Trdaka Vida, Blažeka Franje, Lobarca Štefa, Lovreka Štefa, Pecaka Imbre i Križa Matije...« Pred nama je miran, uravnotežen iskaz, pripovijedanje staloženo, bez nervoze i živahnosti. Slično staloženo pripovijedanje nalazimo i na početku petog poglavlja Nazorove pripovijetke »Anđeo u zvoniku«: »U prizemnoj sobi *sjedio je* za stolom stari župnik s naočarima na nosu i čitao neke debele knjižice sa crnim koricama i sa pozlaćenim rubovima.« To nam isto potvrđuje na početku poglavlja Rankovićev tekst iz »Gorskoga cara«: »Za jedan trenutak *uzbuni se* cela seoska kuća«, pa Lazarevićev tekst na početku druge glave njegove »Švabiće«: »Sutradan *bila je* ozbiljnija nego obično.« Mogao bih tako navoditi primjere i iz drugih književnika i prevodilačke i naučne proze, a uvijek bi izlazilo na to da o položaju enklitike iza glagola odlučuje način pričanja koji je miran i neuzbudljiv. Ali dakako ima drugačijih početaka, uzbudljivijih, nemirnih, ubačenih u središte toka radnje. Ako pripovijetke i romani počinju tako da nas pripovjedač ubacuje u središte radnje, in medias res, tada se enklitika prebacuje ispred glagola; na drugo mjesto u rečenici, zapravo na prvo naglašeno mjesto. Tako Milan Ogrizović počinje pripovijetku »Bog« sasvim živo i prelazi odmah na stvar: »Moj *je* pokojni ujak *bio* župnik u selu Zadolju na Krajini blizu bosanske međe. U njega *sam proveo* one prve godine djetinjstva.« Poučan je primjer takva ulaženja in medias res i početak Velikanovićeve pripovijetke »Deša Grom«: »Nekad *je to bilo* najobičnije ime u selu.« I Joza Ivakić u pripovijetki »Didak i baka« upada odmah in medias res pa se stoga i enklitika probija na drugo mjesto: »U našoj *je* kući mnogo družine. Baš se može kazati: velika kuća. Eto, baš da ih nabrojim...«

Nema dakle šablone, nije svejedno da li jedno ili drugo. Stilistički su eto razlozi koji odlučuju o položaju enklitike, a njih izaziva zapravo situacija i kontekst. A po tome smo sada pri samoj jezgri problema pa prestajemo činjenično nabrajati mogućnosti i počinjemo odgovarati na pitanje zašto je u određenoj situaciji baš onako kao što jest. A ovdje su upravo novija stilistička ispitivanja pomogla nadopuniti i protumačiti gramatičke konstatacije.

5. — Zanimljiva su i korisna ispitivanja koja je u tom smislu izvršio ugledni češki lingvist Vladimír Šmilauer. U svojoj sintaksi češkoga jezika, koja je pod nazivom »Novočeská skladba« izašla u Pragu g. 1947, Šmilauer je, na str. 53. i d., naglasio da u redu riječi dolaze do izražaja ova tri fak-

tora: 1. aktualna rečenična konstrukcija, 2. gramatička rečenična konstrukcija i 3. zvukovna rečenična konstrukcija.

Pod *aktualnom rečeničnom konstrukcijom* prof. Šmilauer misli na takvo povezivanje riječi kojim se udovoljava misaonom, osjećajnom ili voljnom poticaju. Ako govoreći udovoljavamo misaonom ili intelektualnom faktoru, red je riječi u osnovi zavisan od prirodnog slijeda mišljenja: polazi se od osnove iskaza i ide prema njegovoj jezgri, prema onome što je u rečenici novo. Predodžbe i misli mogu se ređati po vremenskom, mjesnom ili društvenom redu, mogu se navoditi prema važnosti, prema suprotnosti, uzročnosti i sl. No čim dođe do izražaja osjećajni i voljni faktor, tada dolaze do izražaja i dva najvažnija mjesta u rečenici: početak i svršetak rečenice. Tako onda pod utjecajem tih dvaju faktora jezgra iskaza dolazi na početak rečenice, ispred same osnove, kao što nam pokazuje rečenica: *Lijepu* ste nam *kašu* skuhal! U neosjećajnijem liku ta bi rečenica glasila: Skuhali ste nam lijepu kašu! Prilikom primjene osjećajnog i voljnog faktora najvažniji je upravo početak rečenice, a odmah za njim po važnosti dolazi svršetak rečenice. Stoga na prvo mjesto u rečenici dolaze imperativ, upitne riječi, jezgra iskaza u uzvičnoj rečenici, npr. *Platite* odmah svoj račun! *Ne shvaćam* od toga baš ništa. *Zar* zaista niste primili pomoć? *Davo* ga odnio.

Ali i značajnost svršetka rečenice osjećamo u ovim primjerima: Skuhali ste nam *lijepu kašu!* Imao je odatle *neznatne prihode!* Želimo vam u vašem radu — *mного uspjeha!*

Dok se dakle aktualnom rečeničnom konstrukcijom udovoljava misaonom, voljnom ili osjećajnom poticaju, dotle se pod *gramatičkom rečeničnom konstrukcijom* shvaća takvo povezivanje riječi koje je zasnovano na uobičajenim rečeničnim shemama. Pri gramatičkoj rečeničnoj konstrukciji dolazi do izražaja gramatički karakter pojedinog člana ili dijela rečenice. Da bi ilustrirao različnost tih dviju konstrukcija s brojnim njihovim mogućnostima, prof. Šmilauer uzima za primjer jednu aktualnu rečeničnu konstrukciju s različitim gramatičkim konstrukcijama. U rečenicama: *Kučera, telefon!* — *Kučera na telefon!* — *Kučera treba da ide na telefon!* — *Kučeru zovu na telefon!* — u svim tim dakle rečenicama situacija i poticaj su isti: javljamo Kučeri da mu netko telefonira i zovemo ga da dođe na telefon. Aktualna rečenična konstrukcija jednaka je i ista u svima tim rečenicama, ali je gramatička rečenična konstrukcija u svakoj od njih drugačija. Npr. prva rečenica *Kučera, telefon!* sasvim je drugačije gramatički građena od četvrte rečenice: *Kučeru zovu na telefon!* Drugi je u njima subjekt, drugi predikat, ali je situacija i poticaj, dakle aktualizacija, potpuno jednaka.

Ali i obratno: neke rečenice mogu imati potpuno jednaku gramatičku konstrukciju, a da su pritom sasvim drugačije aktualne konstrukcije. Ogleđajmo npr. ove rečenice: 1) *Kučera treba da ide na telefon.* — 2) *Na tele-*

fon treba da ide Kučera. — 3) Treba li da ide Kučera na telefon? — 4) Na telefon treba da ide Kučera? — 5) Kučera treba da ide na telefon!

Sve te dakle rečenice imaju isti subjekt, isti predikat, istu adverbnu oznaku, dakle istu gramatičku konstrukciju, ali situacija i poticaj, aktualizacija dakle, u svakoj je rečenici drugačija. Prvom rečenicom odgovara se konstatacijski na pitanje šefovo što se događa. Drugom rečenicom govorno lice kazuje namještenicima koji su čuli da telefon zvoniti pa žele znati koga zove, da baš Kučera, a ne tko drugi, treba da ide na telefon. Trećom rečenicom pitamo treba li ili ne treba li Kučera da ide na telefon. Četvrtom, samo malo različnom, pitamo da li treba da ide na telefon baš Kučera ili tko drugi, a petom, konačno, pozivamo Kučeru da ide na telefon.

Kao što vidimo iz tih primjera, situacija i poticaj, aktualizacija dakle, diktiraju određen smisao i prema tome određeno značenje rečenice. Ista gramatička konstrukcija s različitom aktualizacijom, dakle i različitim redom riječi, daje rečenici različito značenje. Tako su i naprijed spomenute rečenice *Ivan piše pismo* i *Pismo Ivan piše* dobile različno značenje upravo po različnoj aktualizaciji.

Ali vrijedi i obrnuto: različita gramatička konstrukcija na osnovu jedinstvene aktualnosti, aktualizacije, poticaja i situacije *ne mijenja* značenje rečenice, ono ostaje jednako. O promjenama značenja odlučuje dakle aktualizacija, drugim riječima: situacija i poticaj.

I konačno, *pod zvukovnom rečeničnom konstrukcijom* prof. Šmilauer misli na djelovanje akcenta, ritma rečenice, blagoglasja, ukratko zvukovne linije rečenice. Pod zvukovnom linijom rečenice razumijevamo onaj tok glasovne jakosti i visine, onu modulaciju rečenice koju želi postići govornik ili još češće pjesnik premetanjem reda riječi u rečenici. Kada npr. Miroslav Krleža u pjesmi »Snijeg« kaže: »Na bijelome platnu snijega sve se sada maske pojave i stvari prljavima čine«, tada je on takvim poretkom riječi postigao pjesničkiji efekt nego običnijim, gramatičkim redom riječi: »Na bijelome platnu snijega sada se pojave sve maske i stvari se čine prljavima.« Takva zvukovna rečenična konstrukcija neobično je mnogo primjenjivana u poeziji. Sjetimo se samo Kranjčevićeve rečenice »Ja domovinu imam i u srcu je nosim« umjesto običnoga, proznoga reda riječi »Ja imam domovinu i nosim je u srcu«.

Svaka naime rečenica ima svoj ritam, ima svoj određeni rečenični akcent, ima svoju zvukovnu liniju, a podvrgnuta je i zahtjevu blagoglasja, eufonije. Od početka do kraja rečenice izmjenjuju se pojedini članovi rečenice s različnim rečeničnim akcentom, koji je po prof. Šmilaueru uglavnom trojak: jedni su članovi rečenice malo naglašeni, drugi jače, a treći najjače. Npr. u rečenici »Neki je ludak probio nožem neku ženu« najjače je naglašena riječ *ludak*, manje su naglašene riječi *nožem* i *ženu*, a najmanje riječi *neki*, *neku*, *probio*. Po tome onda riječi *ludak*, *nožem*, *ženu* čine vrškove ritma

te rečenice. Dakako, i taj je ritam određen aktualizacijom, dakle situacijom i poticajem, samo s jednom svrhom da se u određenom momentu što tačnije izrazi neki momentani događaj, neko stvarno zbivanje, neka aktualnost.

Svi ti dakle zvukovni elementi — i akcent, i ritam, i blagoglasje, i zvučkovna linija rečenice — imaju znatan utjecaj na red riječi u rečenici. Načelo blagoglasja sili nas da rečenicu *Koliko kokoši imate* preudesimo tako da ona glasi *Koliko imate kokoši*, da bismo izbjegli trostruko ponavljanje jednakoga sloga *ko-ko-ko*. Red riječi u rečenici ovisi dakle o aktualnoj rečeničkoj konstrukciji, o gramatičkoj rečeničkoj konstrukciji, ali i o zvučkovnoj rečeničkoj konstrukciji.

K tome još pridolazi i utjecaj različnih tradicionalizama, misaonih klišeja i stranih utjecaja. Takav je klišej iz biblijskoga jezika *život vječni, vrata paklena, Sin Božji*, takvi su već tradicionalizmi i klišeji: *slika i prilika, strah i trepet, bez kraja i konca* i sl. Takvi su i utjecaji, izvorno strane prirodopisne terminologije: *mačka divlja, zec pitomi, jagoda šumska*, s atributom iza imenice umjesto s atributom ispred imenice. Takvi su i nazivi za vladare pod utjecajem stranih jezika: *Petar Veliki, Henrik Četvrti, Ljudevit Posavski*.

6. — Ako povežemo i ona sintaktička i ova stilistička proučavanja reda riječi u rečenici, onda ćemo moći uspješno prodrijeti u samu bit reda riječi u rečenici: u njegovu misaonu, osjećajnu, voljnu uvjetovanost, u njegovu određenost i značenje, u njegovu raznovrsnu, pa i najvišu funkciju, poetsku. Tako nam ova najvarijabilnija gramatička partija postaje najzanimljivija: uči nas razlikovati tekstove po njihovoj funkcionalnosti. Drugim riječima: funkcionalnost nekoga teksta uvelike određuje i red riječi u tome tekstu.

Treba se ovdje dakako podsjetiti na to da i u hrvatskosrpskom jeziku postoje određena pravila o redu riječi nekih kategorija. Maretić je pokazao kako su čvrsta neka pravila za položaj enklitike u jeziku: enklitika ne može stajati na prvom mjestu u rečenici, enklitike dolaze odmah iz veznika u zavisnim rečenicama i odmah iza upitnih i odnosnih zamjenica i upitnog veznika *zar* (*Kazat ću vam kad me na to podsjetite. Što nas tim problemima toliko mučite? Zar nas zaista niste vidjeli?*), i napokon pouzdano je određen položaj enklitika ako ih nekoliko dolazi za redom (*Krasne li su vam ove jabuke!*). Među čvrsta pravila ide i položaj prijedloga ispred nomena (*Tko pod drugim jamu kopa, sam u nju pada*), stalno je pravilo da u upitnim rečenicama upitni veznici, upitne zamjenice i upitni prilozi uvijek stoje na prvom mjestu (*Gdje ste sinoć bili?*). Stalno je i pravilo da glagol koji je predikat u rečenici ne smije biti suviše daleko od svoga subjekta. Ali sve ostalo, uz još neke male izuzetke, slobodno je i zavisno samo o funkcionalnosti samoga teksta, o situaciji i poticaju koji su izazvali stvaranje neke rečenice, o aktualizaciji, kako je maloprije rečeno.

Treba ovdje reći da ima i drugačijih stilističkih objašnjenja problematike reda riječi nego što je Šmilauerovo, ali ja sam baš njega odabrao zbog spomenute uvjetovanosti reda riječi o situaciji i poticaju. Uvjerljivo je i važno mi je bilo da naglasim da sloboda reda riječi i u našem i u drugim jezicima ne znači samovoljnost, nego samo različne mogućnosti koje nužno izviru iz situacije i poticaja, iz funkcionalnosti teksta. Kada to znamo, onda otpada Maretićeva napomena da se za retorički red riječi ne mogu postaviti nikakva pravila. Treba upoznati situaciju i poticaj, ono što smo nazvali aktualizacijom, pa će prema tome i retorički red riječi morati da ima određen oblik. Ali ne samo to, nego još mnogo više: ako poznamo situaciju i poticaj, imamo i kriterij za raspoznavanje da li je neki red riječi, da li je neki tekst i stil adekvatan odraz poznate nam situacije i poticaja ili je možda promašaj. Na taj način proučavanje reda riječi postaje i važno pomoćno sredstvo stilističko, pred nama se eto otkriva važna dodirna tačka lingvistike, stilistike i nauke o književnosti. Nauka o redu riječi prestaje biti samo pasivna sintaktička spoznaja i postaje živo i potencijalno sredstvo za otkrivanje unutarnje vrijednosti nekoga teksta.

Poslije povezivanja ovih sintaktičkih i stilističkih aspekata nestat će mnoge nejasnoće i ukloniti se neke zbrkanosti. Vrlo je važna spoznaja da s obzirom na red riječi treba posebno proučavati svaki pojedini tekst. Drugačiji je red riječi u znanstvenom tekstu, drugačiji u priopćavanju, drugačiji je u umjetničkom pripovijedanju, drugačiji u poeziji, drugačiji u razna vremena. Polazna tačka za prosuđivanje uvijek je situacija i poticaj, mišao, osjećajni ili voljni.²

TVORBA I ZNAČENJE IMENICA NA -IVO

Milan Šipka

O imenicama koje se završavaju na -ivo naše gramatike pišu vrlo malo, površno, gotovo nikako. »U »Gramatici« Brabec-Hraste-Živkovićevoj spominju se samo dvije takve imenice: kladivo i sočivo (v. t. 10, § 241, izd. 1952. na str. 143), a M. Stevanović u svojoj »Gramatici« (izdanje 1957) uopće ne govori o građenju riječi s nastavkom -ivo. To je valjda stoga što su takve imenice starijeg postanja i što ih u savremenom književnom jeziku, a i uopće, ima vrlo malo. Ja znam svega četrdesetak imenica na -ivo, od kojih samo za dvadeset šest imam potvrde u rječnicima i živom govoru.

² Upozoravamo naše čitaoce da je ova rasprava objelodanjena u »Zborniku u čast prof. Stjepana Ivšića«, koji je u izdanju Hrvatskog filološkog društva izašao prošli mjesec u Zagrebu. U »Zborniku« su publicirani radovi slavista iz cijeloga svijeta. »Zbornik« se može naručiti u Hrvatskog filološkog društva u Zagrebu, Filozofski fakultet, Ulica Đure Salaja.